

Bartosz
Kaczorowski

FRANCO I STALIN

ZWIĄZEK SOWIECKI W POLITYCE HISZPANII
W OKRESIE DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

FRANCO I STALIN

104. pozycja wydana w serii Biblioteka Myśli Politycznej

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Bartosz
Kaczorowski

FRANCO I STALIN

ZWIĄZEK SOWIECKI W POLITYCE HISZPANII
W OKRESIE DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Łódź–Kraków 2016

Bartosz Kaczorowski – Uniwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii
Katedra Historii Powszechnej Najnowszej, 90-219 Łódź, ul. A. Kamińskiego 27a

RECENZENCI

Bogdan Koszel, Wojciech Materski

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Małgorzata Szymańska

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Igor Stanisławski

Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki
przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/05/N/HS3/01642
oraz dzięki stypendium START 2014
Fundacji na rzecz Nauki Polskiej

© Copyright by Bartosz Kaczorowski, Łódź–Kraków 2016

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź–Kraków 2016

© Copyright for this edition by Ośrodek Myśli Politycznej, Łódź–Kraków 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.06888.15.0.M

Ark. wyd. 18,5; ark. druk. 19,875

ISBN 978-83-7969-859-2

e-ISBN 978-83-7969-860-8

ISBN 978-83-64753-44-2 (OMP)

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział I	
Od wojny domowej do wybuchu drugiej wojny światowej ..	19
1.1. Związek Sowiecki i wojna domowa w Hiszpanii	19
1.2. Hiszpania wobec paktu Ribbentrop–Mołotow	29
1.3. Wybuch drugiej wojny światowej	39
1.4. Madryt wobec agresji 17 września	45
1.5. Hiszpańska propozycja mediacji	49
1.6. Wnioski	53
Rozdział II	
Hiszpania wobec Moskwy w okresie funkcjonowania sojuszu niemiecko-sowieckiego (1939–1941)	57
2.1. Sytuacja polityczna Europy Środkowo-Wschodniej bezpośrednio po zakończeniu kampanii polskiej	57
2.2. Hiszpania i wojna zimowa	61
2.3. <i>Business as usual?</i>	72
2.4. Sowiecka ekspansja w czerwcu 1940 r.	74
2.5. Polityka zagraniczna Madrytu na przełomie 1940 i 1941 r. .	82
2.6. Wnioski	92
Rozdział III	
Hiszpania wobec wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej (do września 1942 r.)	95
3.1. Narodziny Błękitnej Dywizji	95
3.2. Międzynarodowe aspekty wysłania na front Błękitnej Dywizji	100
3.3. Motywy wysłania ochotników na front wschodni	106
3.4. <i>Beligerancia moral.</i>	114
3.5. Pierwsze wątpliwości	120
3.6. Wywiad przeciwko Sowietom – działalność Pedro Prata y Soutzo	125
3.7. Upadek Ramóna Serrano Suñera	128
3.8. Wnioski	131
Rozdział IV	
Epoka Francisco Gómeza Jordany (wrzesień 1942–sierpień 1944)	135
4.1. Hiszpania wobec zmian sytuacji międzynarodowej w 1942 r.	135
4.2. Założenia teoretyczne Planu D	139
4.3. Wizyta Myrona Taylora w Madrycie	144

4.4.	Dyskretny antykomunizm Bloque Ibérico	148
4.5.	Realizacja Planu D	158
4.5.1.	Negocjacje z Wielką Brytanią	158
4.5.2.	Negocjacje z państwami neutralnymi.	166
4.5.3.	Negocjacje z sojusznikami Niemiec	168
4.5.4.	Negocjacje ze Stolicą Apostolską	170
4.5.5.	Negocjacje z Trzecią Rzeszą	176
4.6.	Wycofanie z frontu Błękitnej Dywizji	181
4.7.	Od Teheranu do Normandii	189
4.8.	Wnioski	195
Rozdział V		
	Hiszpania wobec sowieckich zwycięstw w II połowie 1944 r.	199
5.1.	Memorandum Luisa Carrero Blanco	200
5.2.	Sowiecka ofensywa na Bałkanach	209
5.3.	List Franco do Churchilla	214
5.4.	Odpowiedź Londynu	216
5.5.	Wnioski	223
Rozdział VI		
	<i>Siempre enemigas – Madryt versus Moskwa w ostatnich miesiącach wojny – kontynuacja wzajemnej wrogości</i>	227
6.1.	Jałta w oczach Madrytu	227
6.2.	Związek Sowiecki wobec opozycji antyfrankistowskiej	234
6.3.	Konferencja w San Francisco	249
6.4.	Polityka zagraniczna Hiszpanii w ostatnich tygodniach wojny	252
6.5.	Konferencja w Poczdamie	256
6.6.	Wnioski	261
	Zakończenie	265
	Bibliografia	273
	Franco and Stalin. The Soviet Union in Spain's policy during World War II. Summary	285
	Indeks	293

Wykaz skrótów

- AAE – Archives des Affaires Étrangères, Paris
ADAP – Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik
AGA – Archivo General de la Administración, Alcalá de Henares
AHDMNE – Arquivo Histórico-Diplomático do Ministério dos Negócios Estrangeiros, Lisboa
AJMD – Archivo de José María Doussinague, Pamplona
AMAE – Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid
ANTT – Arquivo Nacional Torre do Tombo, Lisboa
APG – Archivo de la Presidencia del Gobierno, Madrid
ASDMAE – Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Roma
CAB – Cabinet Papers
DAPE – Dez Anos de Política Externa, 1936–1947. A Nação Portuguesa e a Segunda Guerra Mundial
DDF – Documents Diplomatiques Français
DDI – Documenti Diplomatici Italiani
DDS – Documents Diplomatiques Suisses
DGFP – Documents on German Foreign Policy
FDRPL – Franklin Delano Roosevelt Presidential Library, New York
FNFF – Archivo de la Fundación Nacional Francisco Franco, Madrid
FO – Foreign Office Papers
FRUS – Foreign Relations of the United States
HIA – Hoover Institution Archives
MOL – Magyar Országos Levéltár, Budapest
NA – The National Archives, London
NAI – The National Archives of Ireland, Dublin
PL – Archivo de Palacio de Liria, Madrid
PREM – Prime Minister's Papers
SIR – Servicio de Información Rusa

Wstęp

Decyzję o napisaniu niniejszej książki podjąłem we wrześniu 2008 r., kiedy podczas badań, jakie prowadziłem w madryckim Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores na temat relacji brytyjsko-hiszpańskich w okresie drugiej wojny światowej, ze zdumieniem dostrzegłem, że w kontaktach między Madrytem a Londynem temat Związku Sowieckiego pojawiał się wyjątkowo często. Wówczas nie wiedziałem jeszcze, że badane przeze mnie dokumenty stanowiły część Planu D, hiszpańskiej inicjatywy podjętej na przełomie lat 1942 i 1943 r. celem powstrzymania ekspansji Moskwy w Europie, jednak fakt poruszania tego problemu przez kraj leżący na przeciwnym biegunie kontynentu wydawał się symptomatyczny. Dalsze kwerendy potwierdziły tezę, że sprawa Związku Sowieckiego zajmowała istotne miejsce w polityce frankistowskiej Hiszpanii, a w ostatnich latach wojny była zagadnieniem wręcz priorytetowym. Tym większe było moje zaskoczenie, że kwestia ta jedynie bardzo pobieżnie została zbadana przez historiografię hiszpańską, która do tej pory nie pokusiła się nawet o niewielki artykuł na ten temat, nie mówiąc już o osobnej monografii. Tam z kolei, gdzie została ona poruszona, autorom wyraźnie zabrakło znajomości realiów wschodniej części kontynentu. Jeszcze gorzej wygląda dziedzictwo historiografii anglosaskiej, skądinąd przeważnie bardzo zainteresowanej najróżniejszymi aspektami drugiej wojny światowej, oraz polskiej, dla której wspomniane zagadnienie to prawdziwa *terra incognita*. Kiedy więc tylko udało mi się dotrzeć do materiałów pozwalających potwierdzić tezę o istotności problemu Związku Sowieckiego dla dyplomacji Madrytu w latach 1939–1945, uznałem, że warto badania na ten temat kontynuować, zwłaszcza, iż ta niezwykle interesująca problematyka pozostaje jak dotąd w historiografii zarówno polskiej, jak i światowej niemal dziewicza.

Głównym moim celem jest przeanalizowanie postawy Hiszpanii wobec Związku Sowieckiego w drugiej wojnie światowej i określenie miejsca, jakie Moskwa zajmowała w polityce Madrytu. W niniejszej pracy zostały przedstawione założenia tej polityki, sposoby ich realizacji oraz skutki, jakie hiszpańskie działania na tym polu przyniosły dla samego państwa generała Francisco Franco i jak wpłynęły na jego postrzeganie na arenie międzynarodowej. Przeanalizowana została również ewolucja poglądów czołowych polityków hiszpańskich na kwestię sowiecką, gdyż np. stosunek Madrytu do państwa Józefa Stalina w latach 1939–1941, gdy Moskwa była w przymierzu z Berlinem, był inny niż po 22 czerwca 1941 r., gdy Niemcy rozpoczęli operację „Barbarossa”.

Znaczną trudnością w przedstawieniu roli, jaką odegrał w polityce Madrytu Związek Sowiecki, jest fakt, że oba kraje nie utrzymywały z sobą stosunków dyplomatycznych, przez co wzajemne relacje tak naprawdę nie istniały, a jedynym przykładem bezpośredniej konfrontacji obu podmiotów było wysłanie hiszpańskiego oddziału ochotników, tzw. Błękitnej Dywizji, na front wschodni. Dlatego też kolejnym moim celem stało się zbadanie, w jakim stopniu przeświadczenie o zagrożeniu ze strony Związku Sowieckiego wpływało na stosunki Madrytu z innymi krajami.

Sprawy wschodu, pomimo znacznego oddalenia geograficznego, w omawianym okresie miały bowiem fundamentalne znaczenie dla frankistowskiej Hiszpanii, co wynikało zarówno z ideowego antykomunizmu najważniejszych postaci hiszpańskiej sceny politycznej, jak i z silnego poczucia zagrożenia ze strony państwa Józefa Stalina oraz inspirowanego przez nie ruchu komunistycznego. Poglądy hiszpańskich polityków, a zwłaszcza samego Caudillo, na problem bolszewizmu miały silny wpływ na relacje Madrytu z pozostałymi krajami, a podobny stosunek do Związku Sowieckiego często stawał się fundamentem wzajemnej współpracy. W szczególny sposób odnosiło się to do państw Europy Środkowo-Wschodniej, które – z racji bliskości geograficznej – przejawiały silnie antykomunistyczne nastawienie i z tego tytułu między Hiszpanią a Polską (tj. rządem w Londynie i podziemiem w kraju), Słowacją, Węgrami, Rumunią, Finlandią czy krajami bałtyckimi zawiązywała się nić porozumienia.

Ważne jest również określenie stopnia wpływu, jaki stosunek Madrytu do Związku Sowieckiego wywarł na relacje z krajami Zachodu. Zbieżne poglądy w tej sprawie łączące Hiszpanię z Niemcami czy Włochami służyły umocnieniu i tak dość silnego sojuszu (pomimo odmowy przystąpienia do wojny) z Berlinem i Rzymem, a wsparcie tych krajów w wojnie z bolszewizmem dodatkowo stanowiło wygodną formę spłaty długów wdzięczności z lat 1936–1939. Z drugiej strony, hiszpański antykomunizm wyraźnie utrudniał relacje z zachodnimi sojusznikami ZSRR, doprowadzając do wielu sporów w kontaktach z Wielką Brytanią czy Stanami Zjednoczonymi i przyczyniając się w końcu do izolacji międzynarodowej kraju Caudillo.

Dlatego też niezbędne stało się udzielenie odpowiedzi na pytanie, jakie motywy kierowały generałem Franco, by problem sowiecki podnosić tak często w relacjach z członkami Wielkiej Koalicji i tym samym doprowadzać do pewnego ochłodzenia w stosunkach z Waszyngtonem i Londynem? Czy była to tylko obawa przed ponowną próbą rozszerzenia na Hiszpanię wpływów sowieckich? Czy też Franco w ekspansji komunizmu widział nie tyle zagrożenie dla własnego kraju, ile dla całej

Europy i problem ten traktował nie tylko w kategoriach partykularnych, ale i powszechnych? Jak ważną rolę odgrywał profil ideowy Caudillo i innych twórców polityki zagranicznej Hiszpanii? Czy nieprzejednany stosunek do Związku Sowieckiego wynikał jedynie z chłodnej politycznej analizy, czy też zawierał w sobie pierwiastek irracjonalny, metafizyczny czy wręcz religijny? I wreszcie, czy radykalny hiszpański antykomunizm był natury ideowej, czy też służył za pewną zasłonę, dzięki której można było realizować własne cele polityczne, jak i umocnić swoją władzę, wywołując w narodzie poczucie zagrożenia? Odpowiedzi na wszystkie te pytania powinna udzielić lektura niniejszej książki.

Jako że moja praca ma głównie źródłowy charakter, gdyż do tej pory w historiografii światowej nie powstała żadna monografia na podobny temat, niezbędne było oparcie jej głównie na materiałach archiwalnych. Zostały one zgromadzone w wyniku kwerendy przeprowadzonej przeze mnie w archiwach w Madrycie: Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych (Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores), Archiwum Narodowej Fundacji Francisco Franco (Archivo de la Fundación Nacional Francisco Franco), Archiwum Prezydium Rządu (Archivo de la Presidencia del Gobierno) oraz w Generalnym Archiwum Administracji (Archivo General de la Administración), znajdującym się w podmadryckiej miejscowości Alcalá de Henares. Dzięki zgodzie otrzymanej od rodziny Alba możliwe było również przeprowadzenie badań w Palacio de Liria w Madrycie, prywatnym archiwum Jacobo Fitz-Jamesa Stuarta, XVII księcia Alby, ambasadora hiszpańskiego w Londynie w okresie drugiej wojny światowej. W jego korespondencji zostało zawartych wiele istotnych informacji na temat miejsca Związku Sowieckiego w polityce Hiszpanii, które do tej pory nie zostały włączone do naukowego obiegu. Podobnie owocna była również kwerenda przeprowadzona w Pampelunie w prywatnym archiwum José Marí Doussinague, dyrektora generalnego polityki zagranicznej, twórcy dość szczegółowo przeanalizowanego w niniejszej pracy Planu D.

Pośród dokumentów zgromadzonych w hiszpańskich archiwach szczególne moje zainteresowanie skupiły następujące źródła:

– raporty przedstawicieli hiszpańskiego korpusu dyplomatycznego w krajach, które były zainteresowane polityką wschodnią Madrytu ze względu na swoje położenie geograficzne (Finlandia, Polska, Słowacja, Węgry, Rumunia, Bułgaria, Grecja, Turcja) lub też ze względu na rolę, jaką pełnił Związek Sowiecki w ich imperialnej polityce (Wielka Brytania, Stany Zjednoczone, Niemcy, Włochy);

– zapisy rozmów dyplomatycznych przedstawicieli wyżej wymienionych krajów, przebywających na placówce w Madrycie, z hiszpańskimi ministrami spraw zagranicznych lub samym szefem państwa;

- korespondencja między politykami hiszpańskimi, w której był poruszany problem Związku Sowieckiego;
- raporty i memoranda na temat wschodniej polityki Madrytu;
- teksty wystąpień podczas posiedzeń hiszpańskiej Rady Ministrów;
- raporty wojskowe z działalności Błękitnej Dywizji na froncie wschodnim.

Przebadany materiał potwierdził moją pierwotną tezę, że problem Związku Sowieckiego zajmował ważne miejsce w polityce zagranicznej Hiszpanii w okresie drugiej wojny światowej, a kwestia zagrożenia ekspansją komunizmu była traktowana przez jej polityków jako niezwykle istotna, a w ostatnim roku wojny wręcz priorytetowa. Dodatkową wartość tych dokumentów podnosi fakt, że nie zostały one nigdy przebadane przez polskich historyków, a wiele z nich nie zostało wykorzystanych także przez zachodnich naukowców, nawet hiszpańskich, dla których wschodnia polityka Madrytu wydawała się kwestią dość odległą i nie budziła dostatecznego zainteresowania.

Niestety, praca historyka badającego dzieje Hiszpanii w okresie drugiej wojny światowej nie jest wolna od poważnych przeszkód. Archiwa państwowe szokują swą niekompletnością, będącą owocem rabunkowej polityki władz frankistowskich, od samego początku dbających o ukrycie dokumentów mogących przedstawić reżim w złym świetle. To swoiste „milczenie źródeł” jest najbardziej charakterystyczne dla lat 1940–1942, kiedy dyplomacją Madrytu kierował Ramón Serrano Suñer, polityk o dość proniemieckim nastawieniu, a prywatnie szwagier generała Franco. Grabież dokonana przez niego pozbawiła historyków materiału, który umożliwiłby udzielenie odpowiedzi na wiele nurtujących pytań, a prywatne archiwum ministra, do którego zapewne zostały przeniesione owe dokumenty, pozostaje skutecznie zamknięte przed badaczami¹. Materiał archiwalny pochodzący z czasów późniejszych jest już w wyraźnie lepszej kondycji, choć i tak uwagę przykuwa m.in. wyjątkowo skromna ilość zachowanych stenogramów z rozmów między hiszpańskimi ministrami spraw zagranicznych a niemieckimi ambasadorami w Madrycie. Te wszystkie trudności w sposób zasadniczy rzutują na pracę badacza zajmującego się dziejami Hiszpanii w latach 1939–1945, uniemożliwiając mu często postawienie odważnych hipotez i pozostawiając go w sferze domysłów i wątpliwości. W tym wy-

¹ Niektórzy szczęśliwcy zdołali jednak uzyskać do niego dostęp. Takim wyjątkiem jest m.in. Xavier Moreno Juliá, który przeprowadził kwerendę w archiwum Serrano Suñera, pisząc książkę *Hitler y Franco. Diplomacia en tiempos de guerra (1936–1945)*, Barcelona 2007. Autorowi niniejszej pracy, pomimo kilku prób, odmówiono prawa wstępu.

padku jego warsztat często ma więcej wspólnego z warsztatem mediewisty niż historyka drugiej wojny światowej.

Zdecydowanie lepiej wyglądała kwerenda dokonywana w innych krajach. Zasoby The National Archives w Londynie imponują bogactwem i łatwością dostępu. Dokumenty przebadane przeze mnie w stolicy Anglii pozwoliły zebrać dodatkowe argumenty na rzecz tezy, że problem sowiecki był w okresie drugiej wojny światowej traktowany przez Hiszpanię priorytetowo i że to zagadnienie wywarło bardzo silny wpływ na relacje między państwem generała Franco a Wielką Brytanią, która po 22 czerwca 1941 r. uznawała ZSRR za swojego sojusznika. Nie mniej istotne były rezultaty kwerend wykonanych przeze mnie w Archives des Affaires étrangères we Francji i we włoskim Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri, które pozwoliły spojrzeć na antykomunistyczną politykę Hiszpanii z perspektywy Paryża i Rzymu. Materiały znalezione w The National Archives of Ireland w Dublinie i Magyar Országos Levéltár (Archiwum Państwowym) w Budapeszcie były już znacznie skromniejsze, jednak udowodniły, że nawet między tymi krajami istniały kontakty o charakterze antysowieckim. Nie mniej istotne informacje udało mi się uzyskać poprzez badania przeprowadzone nad dostępnymi w Internecie zasobami archiwów amerykańskich: Franklin Delano Roosevelt Presidential Library and Museum oraz Hoover Institution Archives. Zbiory zgromadzone w Stanford University są o tyle istotne, że zawierają cenny materiał wytworzony przez polskie służby dyplomatyczne w Hiszpanii w omawianym okresie, których brakuje w zasobach warszawskiego Archiwum Akt Nowych.

Tezę o bardzo silnym wpływie problemu sowieckiego na relacje Madrytu z pozostałymi krajami potwierdziły również rezultaty kwerendy, jaką odbyłem w archiwach portugalskich – Arquivo Nacional Torre do Tombo i w Arquivo Histórico do Ministério dos Negócios Estrangeiros w Lizbonie. To właśnie wspólne przeświadczenie o sowieckim zagrożeniu doprowadzało do zacieśnienia relacji z Portugalią i podejmowania wspólnych inicjatyw mających się przeciwstawić niebezpieczeństwu rozszerzenia komunizmu w Europie. Zważywszy na fakt, że głównie ze względu na barierę językową materiał znajdujący się w wyżej wymienionych archiwach był rzadko dotychczas badany przez polskich historyków, znaczenie uzyskanych tam efektów kwerendy jest nie do przecenienia.

Cenne uzupełnienie badań archiwalnych stanowią wydane drukiem oficjalne zbiory dyplomatyczne poszczególnych państw, które również rzucają światło na antysowiecką politykę Madrytu. Pośród nich należy wyróżnić w pierwszej kolejności dokumenty obu analizowanych krajów: hiszpańskie *Documentos Inéditos para la historia del Generalísimo Franco* i sowieckie *Dokumienty Wnieszniej Polityki*

SSSR, które w pewnym stopniu zrekompensowały brak możliwości wykorzystania archiwów rosyjskich. Istotne informacje zostały zawarte również w dokumentach polityki zagranicznej Włoch (*I Documenti Diplomatici Italiani*), Portugalii (*Dez Anos de Politica Externa, Correspondência de Pedro Teotónio Pereira para Oliveira Salazar*), Francji (*Documents diplomatiques français*), Szwajcarii (*Documents diplomatiques suisses*), Wielkiej Brytanii (*The Churchill War Papers*), Niemiec (*Documents on German Foreign Policy* i *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik*), Watykanu (*Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale*) i Stanów Zjednoczonych (*Foreign Relations of the United States*).

Wątek sowiecki pojawia się dość często w wielu wspomnieniach i pamiętnikach pozostawionych przez świadków wydarzeń z okresu drugiej wojny światowej. Szczególną rolę pełnią tutaj dzieła autorstwa osób mających kluczowy wpływ na politykę zagraniczną Madrytu, czyli szefów hiszpańskiej dyplomacji: Ramóna Serrano Suñera² oraz hrabiego Francisco Gómeza Jordana³, jak również dyrektora generalnego polityki zagranicznej José Marii Doussinague⁴. Dużo informacji na interesujący mnie temat dostarczyły również pamiętniki brytyjskiego ambasadora w Madrycie Samuela Hoare'a pt. *Ambassador on Special Mission*, w których poświęcił on wiele miejsca problemowi Związku Sowieckiego, a zamieszczenie w nich listów kierowanych do Winstona Churchilla, lorda Halifaxa czy Anthony'ego Edena podniosło jeszcze rangę tej pozycji⁵. Do polityki Madrytu na kierunku sowieckim – choć już w znacznie mniejszym stopniu – odnoszą się również inne wspomnienia świadków wydarzeń z drugiej wojny światowej: Willarda Beaulaca⁶, Carltona Hayesa⁷, Winstona Churchilla⁸ czy Alfredo Kindelána⁹.

Cennym materiałem porównawczym są wreszcie artykuły, które ukazały się w hiszpańskiej prasie tamtej epoki – dziennikach „Arriba”, „La Vanguardia Española” i „ABC”. Gazety te – choć często raziące swym brakiem obiektywizmu – są ważnym źródłem informacji, a bardzo liczne w nich teksty przemówień głównych hiszpańskich polityków,

² Serrano Suñer R., *Entre Hendaya y Gibraltar*, Barcelona 1973; idem, *Entre el silencio y la propaganda. La historia como fue*, Barcelona 1977.

³ F. Gómez Jordana, *Milicia y diplomacia. Diarios del Conde del Jordana*, Burgos 2002.

⁴ J. M. Doussinague, *España tenía razón*, Madrid 1949.

⁵ S. Hoare, *Ambassador on the Special Mission*, London 1946.

⁶ W. Beaulac, *Franco: Silent Ally in the World War II*, Illinois 1986.

⁷ C. Hayes, *Wartime Mission in Spain*, New York 1945.

⁸ W. Churchill, *Druga wojna światowa*, t. I–VI, Gdańsk 1994.

⁹ A. Kindelán, *La verdad de mis relaciones con Franco*, Barcelona 1981.

wywiady z nimi, czy nawet oficjalne komunikaty szefa państwa, sprawiają, że ich znaczenie jest nie do przecenienia.

W literaturze hiszpańskiej problem polityki wschodniej frankistowskiego państwa jest zdecydowanie marginalizowany. Luis Suárez Fernández napisał co prawda książkę *Franco y la URSS: la diplomacia secreta (1946–1970)*, jednak dotyczy ona tylko relacji w okresie powojennym. Wątek sowiecki był za to częścią dość przelomowej, bo pionierskiej właściwie pracy Matilde Eiroi *Las relaciones de Franco con Europa Centro-Oriental, 1939–1955*, jednak jakoś tej pozycji pozostawia wiele do życzenia. Podstawowe błędy autorki i nieznamość realiów krajów Europy Środkowo-Wschodniej (za faszystowskiego dyktatora został uznany m.in. Ignacy Mosciki – pisownia oryginalna) znacznie obniżyły bowiem wartość tego dzieła.

Choć miejsce Związku Sowieckiego w hiszpańskiej dyplomacji nie zostało szerzej omówione, to wojenne losy Błękitnej Dywizji zostały opisane dość szczegółowo. W ostatnim czasie na rynku polskim pojawiła się nawet doskonała monografia tej jednostki autorstwa Xaviera Moreno Julii (*Błękitna Dywizja. Krew Hiszpanów przelana w Rosji*), która uzupełniła wcześniejszą popularnonaukową książkę Wojciecha Muszyńskiego pt. *Błękitna Dywizja. Hiszpańscy ochotnicy na froncie wschodnim*. Spośród prac obcojęzycznych warto tu wymienić dzieła G. Kleinfelda i L. Tambsa (*Hitler's Spanish Legion: The Blue Division in Russia*), czy F. Torresa (*La División Azul: 50 años después*). Należy jednak zwrócić uwagę, że mimo znacznej popularności, jaką cieszą się losy jednostki w historiografii, dyplomatyczne aspekty jej obecności na froncie wschodnim pozostają słabo zbadane.

Pewne elementy wpływu Związku Sowieckiego na politykę Madrytu przedstawiali w swoich dziełach również historycy badający relacje Hiszpanii z innymi państwami: Niemcami¹⁰, Włochami¹¹, Wielką Brytanią¹², Stanami Zjednoczonymi¹³, Węgrami¹⁴, Chorwacją¹⁵,

¹⁰ W. Bowen, *Spaniards and Nazi Germany: Collaboration in the New Order*, Columbia 2000; S. Payne, *Franco and Hitler. Spain, Germany and World War II*, Yale 2008.

¹¹ J. Tusell, G. Queipo de Llano, *Franco y Mussolini: la política española durante la segunda guerra mundial*, Barcelona 1985.

¹² E. Moradiellos, *Franco frente a Churchill*, Madrid 2006; R. Wigg, *Churchill and Spain, The Survival of the Franco Regime 1940–1945*, London 2005.

¹³ L. Mularska-Andziak, *Hiszpania w polityce Stanów Zjednoczonych w okresie Drugiej Wojny Światowej*, Warszawa 1990.

¹⁴ I. Harsányi, *La España de 1943–1944 en la documentación diplomática húngara. Una visión de conjunto de las relaciones*, [w:] J. Tusell, *La política exterior en la España del siglo XX*, Madrid 1997, s. 271–286.

¹⁵ K. Budor., *España y Croacia entre diplomacia y política: el diplomático español D. Fernando Alcalá Galiano y Smith, Conde de Torrijos (1883–1958)*, Madrid 2004.

Watykanem¹⁶ i Finlandią¹⁷, jednak wątek ten zajmuje w tych pozycjach zdecydowanie drugorzędne miejsce. Podobnie jest w przypadku większości książek traktujących ogólnie o polityce zagranicznej Hiszpanii podczas II wojny światowej. Wyjątek stanowią jednak dzieła Luisa Suáreza Fernández¹⁸ i Swietłany Pożarskiej¹⁹, w których problem stosunku Madrytu do Związku Sowieckiego pojawia się znacznie częściej, choć w tym drugim przypadku jest on zdecydowanie zniekształcony ze względów ideologicznych.

Wśród autorów, którzy przynajmniej w niewielkim stopniu umieścili w swoich pracach kwestię hiszpańskiej polityki wschodniej, jej oceny znacznie się różnią. O ile historiografia hiszpańska czasów Franco (do 1975 r.) z oczywistych względów popierała jego antysowiecką politykę, także tę z okresu drugiej wojny światowej, to opinie historyków późniejszych są już nieco odmienne. Zdecydowanie antykomunistyczne nastawienie Madrytu zostało dość krytycznie odebrane m.in. przez Richarda Wigga, Enrique Moradiellosa, Paula Prestona czy Javiera Tusella. Uznawali oni bowiem, że taka postawa Franco skłóciła Hiszpanię z aliantami, doprowadziła do izolacji międzynarodowej i wynikała nie tyle z komunistycznego zagrożenia, co z sympatii hiszpańskiego reżimu wobec Trzeciej Rzeszy. Autorzy ci dość zgodnie podkreślali również, że wrogość wobec Związku Sowieckiego miała zapewnić Franco poparcie ludności dla nowego reżimu, a jemu samemu zrzęcznie wytłumaczyć proniemieckie nastawienie.

Spośród przeciwników powyższych ocen z pewnością najdonośniej brzmi głos Luisa Suáreza Fernández, który w swoich monumentalnych pracach *Francisco Franco y su tiempo* oraz *España, Franco y la Segunda Guerra Mundial, desde 1939 hasta 1945* zdecydowanie bronił ostrego stanowiska Madrytu wobec Moskwy, podkreślając totalitaryzm sowieckiego państwa. Suárez Fernández postrzegał bowiem komunizm jako główne zagrożenie dla europejskiego porządku i uznawał ustępliwą postawę aliantów za błędną. Wykazywał się także zdecydowanie lepszym zrozumieniem realiów państw Europy Środkowo-Wschodniej i ich antysowieckiej polityki. Odwrotnie niż wymienieni wyżej autorzy był też zdania, że proniemieckie nastawienie Franco było wynikiem

¹⁶ A. Marquina Barrio, *La diplomacia vaticana y la España de Franco 1936–1945*, Madrid 1983.

¹⁷ T. Ronni, *Sota on katsojan silmässä. Espanjan suhtautuminen venäläis-suomalaiseen sotaan talvella 1939–1940* [nieopublikowana praca magisterska].

¹⁸ L. Suárez Fernández, *España, Franco y la Segunda Guerra Mundial, desde 1939 hasta 1945*, Madrid 1997.

¹⁹ S. Pożarska, *Tajna dyplomacja Madrytu*, Warszawa 1985.

hiszpańskiego antykomunizmu i nie oznaczało poparcia dla hitlerowskich metod sprawowania władzy. Podobnie wschodnią politykę Madrytu ocenił Stanley Payne w książce *Franco and Hitler. Spain, Germany and World War II*, gdzie zdecydowanie poparł m.in. wysłanie Błękitnej Dywizji na front wschodni, jednak w kwestii proniemieckiej postawy Franco zajmował już stanowisko dużo bardziej krytyczne. Odwołując się do literatury hiszpańskiej nie należy zapominać również o monumentalnym, prawie tysiącestronicowym dziele *Entre la Antorcha y la Esvástica. Franco en la Encrucijada de la Segunda Guerra Mundial* autorstwa Emilio Sáenza-Francés, w którym bardzo szczegółowo przeanalizowane zostały różne aspekty polityki zagranicznej Madrytu w latach 1942–1943.

Polska historiografia dotychczas tym zagadnieniem nie zajmowała się niemalże wcale. Wyjątek stanowi wspomniana już wyżej praca Lidii Mularskiej-Andziak *Hiszpania w polityce Stanów Zjednoczonych w okresie Drugiej Wojny Światowej*, w której można natrafić na pewne informacje dotyczące stosunku państwa generała Franco do Sowietów. Z pozostałych prac warto wymienić artykuły autorstwa Dariusza Roguta²⁰ oraz Bogdana Koszela²¹. Znacznie dogłębniej nasza historiografia zbadała stosunek Związku Sowieckiego do Hiszpanii w okresie wojny domowej. Tu szczególnie wypada wyróżnić prace Jana Stanisława Ciechanowskiego²², Roberta Majznera²³, ponownie Bogdana Koszela²⁴, Antoniego Czubińskiego²⁵ czy Marka Chodakiewicza²⁶. Cennym uzupełnieniem mogą być również pozycje dotyczące historii myśli politycznej

²⁰ D. Rogut, *Sowieckie obozy NKWD-MWD dla jeńców hiszpańskich po II wojnie światowej*, [w:] *Polska a Hiszpania. Z dziejów koegzystencji dwóch narodów w XX wieku*, red. M. Białokur, P. Jakóbczyk-Adamczyk, Toruń – Opole – Piotrków Trybunalski 2012, s. 101–137.

²¹ B. Koszel, *Neutralność z wyboru czy przymus? Hiszpania w okresie II wojny światowej*, [w:] *Niemcy w polityce międzynarodowej podczas II wojny światowej*, red. S. Sierpowski, Poznań 2007, s. 217–231; idem, *Niemcy w polityce Hiszpanii, wrzesień 1938 – wrzesień 1939*, [w:] *Niemcy w polityce międzynarodowej*, red. S. Sierpowski, Poznań 1992, s. 222–242.

²² J. S. Ciechanowski, *Podwójna gra. Rzeczpospolita Polska wobec hiszpańskiej wojny domowej 1936–1939*, Warszawa 2014.

²³ R. Majzner, *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939 w obserwacjach i analizach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, Radomsko 2012.

²⁴ B. Koszel, *Hiszpański dramat 1936–1939. Wojna domowa w polityce mocarstw europejskich*, Poznań 1991.

²⁵ *Wojna domowa w Hiszpanii, 1936–1939, w polityce międzynarodowej*, red. A. Czubiński, Poznań 1989.

²⁶ M. Chodakiewicz, *Zagrabiona pamięć. Wojna w Hiszpanii 1936–1939*, Warszawa 1997.

frankizmu, którą zbadali z kolei Adam Wielomski²⁷, Paweł Skibiński²⁸ oraz Jacek Bartyzel²⁹.

Zakres chronologiczny książki wyznaczają lata 1939–1945 i tego wyboru uzasadniać chyba nie trzeba. Uznałem jednak za stosowne poruszenie pewnych kwestii sięgających wojny domowej w Hiszpanii, a w ostatniej części przedstawienie w kilku zdaniach losów państwa generała Franco w kolejnych miesiącach po zakończeniu światowego konfliktu. Nie licząc wstępu i zakończenia, praca została podzielona na sześć rozdziałów, następujących po sobie w porządku chronologicznym. Imiona i nazwiska zachowują w niej oryginalną pisownię, chyba że w powszechnej praktyce występują w spolonizowanej wersji (Józef Stalin, Wiaczesław Mołotow). Odwrotną zasadę zastosowałem w odniesieniu do nazw geograficznych: tutaj pierwszeństwo ma nazwa polska (Sewilla, Kartagena), a obcojęzyczne brzmienie jest stosowane, gdy polski odpowiednik jest nieznany.

Na sam koniec pragnę wyrazić moje serdecznie podziękowania wszystkim tym, którzy przyczynili się do powstania tej pracy. W pierwszym rzędzie chciałbym podziękować mojemu Promotorowi, prof. Radosławowi Żurawskiemu vel Grajewskiemu, za cenne uwagi, korektę błędów i pomoc w dotarciu do materiałów. Szczególnie wdzięczny jestem również prof. prof. Andrzejowi Maciejowi Brzezińskiemu, Bogdanowi Koszelowi oraz Wojciechowi Materskiemu za podjęcie się trudu recenzji mojej pracy, a Pani Małgorzacie Szymańskiej za przeprowadzenie korekty. Serdecznie dziękuję także moim hiszpańskim przyjaciółom za nieocenioną pomoc przy zbieraniu materiałów do książki podczas moich pobytów na Półwyspie Iberyjskim: prof. Xavierowi Moreno Julií, Juanowi Mendezowi Alamillo oraz José Mazarico. Nie mogę również zapomnieć o pracownikach hiszpańskich archiwów, bez których pomocy moja praca byłaby z pewnością dużo trudniejsza: w szczególności o Pilar Casado Liso z Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores i Emilio de Miguelu z Archivo de la Fundación Nacional Francisco Franco. Wreszcie, za wszelkie wsparcie pragnę podziękować mojej Rodzinie.

²⁷ A. Wielomski, *Hiszpania Franco. Źródła i istota doktryny politycznej*, Biała Podlaska 2006.

²⁸ P. Skibiński, *Państwo Generała Franco. Ustrój Hiszpanii w latach 1936–1967*, Kraków 2004.

²⁹ J. Bartyzel, *„Umierać, ale powoli!” O monarchistycznej i katolickiej kontrrewolucji w krajach romańskich 1815–2000*, Kraków 2006.

ROZDZIAŁ I

Od wojny domowej do wybuchu drugiej wojny światowej

1.1. Związek Sowiecki i wojna domowa w Hiszpanii

Rozpoczęta 18 lipca 1936 r. wojna domowa na Półwyspie Iberyjskim od razu wzbudziła poważne zainteresowanie mocarstw europejskich. Już w pierwszych dniach konfliktu w Berlinie i Rzymie zapadła decyzja, by obóz powstańców generała Francisco Franco wesprzeć militarnie¹. Pomoc ta okazała się dla niego zbawienna, jako że to właśnie dzięki niemieckim samolotom możliwe było przedostanie się wojsk narodowych z Maroka na terytorium Hiszpanii kontynentalnej, co uchroniło rebeliantów od katastrofy w pierwszej fazie wojny. Hiszpańskie *Alzamiento* stworzyło przed Hitlerem i Mussolinim dogodną okazję pozyskania sojusznika na Półwyspie Iberyjskim, który odsunąłby groźbę powstania bloku lewicowych frontów ludowych w krajach Europy Zachodniej². Pomimo szybkiego wsparcia generała Franco przez Berlin i Rzym, Francja i Wielka Brytania nie podjęły poważniejszych działań, ograniczając się do prowadzenia polityki neutralności³.

Związek Sowiecki wojną domową w Hiszpanii zainteresował się stosunkowo późno, a na pewno znacznie później niż uczyniły to rządy w Berlinie i Rzymie. Decyzja o zaangażowaniu się na Półwyspie Iberyjskim została podjęta dopiero 14 września 1936 r., czyli po prawie dwóch miesiącach od lipcowego *Alzamiento*, w momencie gdy samoloty i czołgi z Niemiec i Włoch na dobre walczyły już w Hiszpanii. Tego dnia Stalin zaaprobował założenia operacji „X”, której celem było

¹ Na temat polityki Trzeciej Rzeszy wobec wojny domowej w Hiszpanii zob. m.in. B. Koszel, *Hiszpański dramat. Wojna domowa w polityce mocarstw europejskich*, Poznań 1991; X. Moreno Juliá, *Hitler y Franco. Diplomacia en tiempos de guerra (1936–1945)*, Barcelona 2007; S. Payne, *Franco and Hitler. Spain, Germany, and World War II*, New Haven 2008.

² B. Koszel, *op. cit.*, s. 42.

³ M. Baumgart, *Wielka Brytania wobec wojny domowej w Hiszpanii (1936–1939)*, [w:] *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939 w polityce międzynarodowej*, red. A. Czubski, Poznań 1989, s. 127–145.

udzielenie pomocy będącej w opałach Republice⁴. Głównym motywem sowieckiego działania było przede wszystkim powstrzymanie wzrostu znaczenia Berlina i Rzymu poprzez niedopuszczenie do ich zwycięstwa w hiszpańskim konflikcie oraz przez zwrócenie uwagi Wielkiej Brytanii i Francji na ich agresywną politykę. Jakkolwiek późnym latem 1936 r. w Moskwie nie stawiano sobie zadania zaprowadzenia systemu komunistycznego na Półwyspie Iberyjskim i pełnego uzależnienia tego regionu od państwa Józefa Stalina, nie ulega najmniejszej wątpliwości, że taki cel zamierzano osiągnąć w dłuższej perspektywie⁵. Dlatego też równoległe z udzielaniem pomocy militarnej Republice, Związek Sowiecki podejmował szereg prób służących uzależnieniu jej od swoich decyzji.

Jednym z najbardziej spektakularnych instrumentów służących temu zadaniu była afera *oro de Moscú*, jak określono operację wyprawienia z Hiszpanii wszystkich rezerw złota celem zdeponowania ich w skarbcach sowieckich⁶. Działania te zostały podjęte już we wrześniu 1936 r., gdy istniało zagrożenie, że wobec szybkich postępów wojsk powstańczych w pierwszej fazie wojny, cenne kruszce mogą paść łupem zbliżających się do stolicy frankistów. Chodziło o majątek niebagatelny: jego wielkość określano na 510 ton złota, w tym 433 ton w najczystszej postaci, co plasowało hiszpańską rezerwę tego metalu na czwartym miejscu na świecie⁷. Według ówczesnych cen jego wartość szacowano na 805 mln dolarów, według kursu kruszcu z 1 stycznia 2015 r. byłoby to aż 18 mld euro⁸. Złoto to było zbierane w skarbcu Banco de España na przestrzeni całych dziejów, pewna jego część pochodziła nawet z Ameryki Łacińskiej z epoki wielkich odkryć geograficznych i konkwistadorskich podbojów. Ochrona tego skarbu była absolutnym obowiązkiem władz republikańskich, ale dziwić, jeśli nie szokować, musi fakt, że spośród wielu możliwości za najbardziej bezpieczną uznano przeniesienie rezerw do odległej o kilka tysięcy kilometrów Moskwy.

⁴ Na temat operacji „X” zob. m.in. Y. Rybalkin, *Stalin y España: la ayuda militar soviética a la República*, Madrid 2007, s. 133.

⁵ S. Payne, *The Spanish Civil War, the Soviet Union and Communism*, New Haven 2004, s. 298–299.

⁶ Szerzej na ten temat zob. Á. Maestro, *El oro de Moscú, si existió*, „Razón Española”, Junio–Julio 2002, n. 113; P. Martín Aceña, *El oro de Moscú y el oro de Berlín*, Madrid 2001; P. Moa, *Mity wojny domowej*, Warszawa 2007, s. 315–330; Á. Viñas, *El oro de Moscú: Alfa y Omega de un mito franquista*, Barcelona 1979.

⁷ S. Payne, *The Spanish Civil War...*, s. 148.

⁸ Na początku roku 2016 cena 1 uncji złota wynosiła 1000 euro. <http://www.gold-price.org/spot-gold.html>